

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 340.12:343.242

Романюк Валерій Миколайович,
адвокат

ДО ПИТАННЯ ПРО ФІЛОСОФСЬКІ ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

У статті досліджуються філософські підходи до розуміння кримінальної відповідальності. Автор наголошує, що історична ретроспектива філософських поглядів на кримінальну відповідальність дає підстави до висновку, що в різні періоди різними науковими школами підстави, значення і соціальна роль кримінальної відповідальності оцінювалися неоднозначно, інколи протилежно. Неоднозначність поглядів доцільно пояснити «кризою покарання», зміною вектору мети відповідальності з відплати на відновлення, а покарання з карального ефекту та виправний.

У дослідженні автором вказується, що сутність кримінальної відповідальності в переважній більшості випадків розкривалася через призму реакції держави на порушення встановлених заборон, і як наслідок знаходило своє втілення у формі осуду особи, яка вчинила злочин, і осуду її поведінки. Основною такою ідеєю є відплатність (кара) особи, яка вчинила злочин, за допомогою державного примусу, оскільки покарання є не стільки примусовим заходом, скільки карою і відплатою за вчинення злочину.

Автором вказується, що все виразнішою стає позиція про недосяжність цілей покарання, виправлення і перевиховання засудженого, досягнення соціальної справедливості, оскільки зведення реалізації кримінальної відповідальності тільки до призначення і реального виконання покарання (особливо у вигляді позбавлення волі) вже показало свою неефективність і соціальну небезпеку.

Автор приходить до висновку, що реакція держави у вигляді призначеного покарання повинна бути не тільки невідворотною і доцільною, але й досить гнучкою, щоб невідворотність кримінально-правового впливу і його інституційна доцільність не призводили до надмірності кримінальної репресії, необґрунтованого обмеження прав і законних інтересів осіб.

Ключові слова: кримінальна відповідальність, покарання, злочин, кара, осуд, потерпілий, мета покарання.

Romanyuk V. PHILOSOPHICAL APPROACHES TO UNDERSTANDING CRIMINAL LIABILITY

In the article the author explores philosophical approaches to understanding criminal liability. The author emphasizes that the historical retrospective of philosophical views on criminal responsibility gives grounds to conclude that in different periods different scientific schools based on the grounds, significance and social role of criminal responsibility ambiguously, sometimes in the opposite way. The ambiguity of views should be explained by the «crisis of punishment», the change of the vector of the purpose of responsibility for retribution to recovery, and punishment for punitive effect and corrective.

In the study, the author points out that the essence of criminal liability in most cases was revealed through the prism of the state's response to violations of established prohibitions, and as a result was embodied in the form of condemnation of the perpetrator and condemnation of his behavior. The main idea of this is the retribution (punishment) of the person who committed the crime, through state coercion, because punishment is not so much a coercive measure as punishment and retribution for the crime.

The author emphasizes that the position on the unattainability of punishment, correction and re-education of the convict, the achievement of social justice is becoming more pronounced, as the reduction of criminal liability only to the appointment and actual execution of punishment (especially imprisonment) has already shown its ineffectiveness and social danger.

The author concludes that the state's response in the form of punishment should be not only inevitable and appropriate, but also flexible enough that the inevitability of criminal influence and its institutional expediency do not lead to excessive criminal repression, unjustified restriction of rights and legitimate interests of individuals.

Key words: criminal responsibility, punishment, crime, punishment, conviction, victim, purpose of punishment.

Постановка проблеми. Кримінальна відповідальність є універсальною категорією кримінального права, яка наділяється ознаками наскрізності і простежується фактично в усіх інститутах як Загальної, так і Особливої частини КК України. Однак, необхідно констатувати, що зсув дослідницьких інтересів в сторону техніки юридичної та семантичної оцінки призводить до втрати категорією відповідальності її онтологічного змісту, розмиває грань між відповідальністю та іншими механізмами кримінально-правового регулювання. Варто також зазначити, що сутність відповідальності як соціального регулятора невичерпна. Незважаючи на завуальованість філософської складової в юридичних термінах відповідальності, не можна заперечувати її значимість. При вивченні вказаної проблеми необхідно осягати її крізь призму тієї онтологічної моделі реальності, яка є правильною для тих чи інших обставин. Саме онтологічний світогляд визначає апіорну установку, з позиції якої автор підходить до вивчення кримінальної відповідальності і вибудовує «ланцюжок» умовиводів, висновків і пропозицій.

Важливо відзначити, що онтологічна основа кримінально-правових дефініцій відповідальності була центром уваги усіх філософсько-правових теорій, що дозволяє простежити еволюцію теорії та практики кримінальної відповідальності і виділити філософсько-правові підходи до визначення кримінальної

відповідальності в контексті світоглядних змін у суспільстві.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питанням з'ясування філософсько-правової природи кримінальної відповідальності у своїх роботах займалися такі вітчизняні та зарубіжні вчені, як: М.Бавсун, І. Богатирьов, А. Головін, В. Грищук, О. Кваша, М. Коржанський, О. Костенко, П. Ліхтер, В. Налуцишин, О. Омельчук, М. Панов, І.Рагімов, І.Фойницький, В. Уткін та багато інших.

Метою статті є визначення філософсько-правових підходів до змісту кримінальної відповідальності в контексті світоглядних змін у суспільстві.

Виклад основного матеріалу дослідження. Варто наголосити, що навколо розуміння кримінальної відповідальності серед правників точаться жваві та багатовекторні дискусії. Наскрізьність кримінальної відповідальності, про яку ми зазначали вище, у своїх працях відстоює М.І Панов, вказуючи, що кримінальна відповідальність є універсальною категорією кримінального права [1, с. 45]. М.І. Коржанським у працях доводиться той факт, що головною сутністю кримінальної відповідальності є те, що «вона є особистою, персоніфікованою, належною лише певній особі, що вона – це не державним примус, не санкція правової норми. Юридична відповідальність ґрунтується лише на психофізичних і суспільних властивостях особи, здатною бути відповідальною» [2, с. 120]. І. Богатирьов, А. Савченко поділяють [3, с. 134] позицію А.С.Головіна, який стверджує, що зміст кримінальної відповідальності необхідно розглядати не тільки через призму того, що особа, яка визнана судом такою, що вчинила заборонене кримінальним законом суспільно небезпечне діяння, повинна нести відповідальність за це шляхом застосування до неї заходів морального, матеріального та фізичного характеру, а й через призму відновлення справедливості, у тому числі шляхом відшкодування в повному обсязі моральної та матеріальної шкоди, завданої фізичним та юридичним особам діями або бездіяльністю, визнаними судом злочинними [4, с. 19]. В.К. Грищук вказує на те, що кримінально-правова відповідальність є двоїстим феноменом, двоаспектним явищем, що має ознаки позитивного та негативного. Автор визначає кримінально-правову відповідальність як вид юридичної відповідальності людини, яка є реалізованою необхідністю свідомого і добровільного використання людиною свого права, виконання обов'язку, дотримання заборон, які містяться в кримінально-правових нормах, а в разі їх порушення – необхідністю зазнавати примусових заходів правового впливу порушником цих норм [5, с. 52-53].

Для виявлення такого концепту кримінальної відповідальності, який би в повному обсязі відповідав сучасним потребам сьогодення, світогляду суспільства, на нашу думку, варто звернутись до філософського бачення цього явища через призму історичних змін у розумінні кримінальної відповідальності у розрізі філософських течій та підходів.

Історична ретроспектива філософських поглядів на кримінальну відповідальність дає підстави говорити про те, що в різні періоди різними науковими школами підстави, значення і соціальна роль кримінальної відповідальності оцінювалися неоднозначно, а подекуди навіть протилежно. Це можна пов'язати із «кризою покарання», зміною вектору мети відповідальності з відплати на відновлення, а покарання з карального ефекту та виправний.

Низка філософів давніх часів виходили з того, що в боротьбі зі злочинністю покарання є фактично єдиним засобом. Інші ж, навпаки, зважаючи на тривалий досвід, переконували, що покарання не сприяють, не допомагають, а лише шкодять як обставинам, так і суспільству. Окрема група науковців переконувала, що покарання як об'єктивне явище правової життя держави і суспільства хоча і не завжди є дієвим, але необхідним. З вказаних позицій власне покарання є засобом відновлення того правопорядку, який існував до моменту вчинення злочину, способом подолання конфлікту між особистістю, суспільством і державою, який виникає в результаті суспільно небезпечного кримінального-протиправного діяння [6, с. 16].

Як вказує І.Я. Фойницький, історично притаманну для кримінального права каральну діяльність здійснювали приватні особи, які постраждали від злочинних діянь, тому покарання мало ознаки приватної помсти. У свою чергу, громади допомагали потерпілим вершити таку помсту. Поступово громади (племена) почали зосереджувати владу покарання виключно в своїх руках і самі вирішували питання про відповідальність злочинців. При цьому роль самого потерпілого ставала другорядною. У зв'язку із тим, що притягнення до відповідальності члена іншої громади розв'язували війно між громадами, постало питання про припинення постійних воєн і тому на перше місце в цих відносинах вийшла держава, як сильний політичний актор, що об'єднує в собі владу [7, с. 23].

Перетворення приватної помсти в публічне кримінальне покарання пов'язують з виникненням держави Гегель та А.Тойнбі. Однак варто в цьому контексті зазначити, що ніколи не існувало цілісної, загальновизнаною, єдиної для всіх часів і народів теорії покарання. І це видається очевидним і обґрунтованим, оскільки на різних етапах історії людського суспільства превалювали ті чи інші релігійні погляди, ідеології, які впливали на сприйняття підстав, сутності та ролі покарання в державі. Так, до прикладу, такий вид покарання, який ще одне століття тому вважався абсолютно прийнятним, як смертна кара, на сьогодні викликає осуд суспільства, вважається негуманним і на рівні окремих правових систем та міжнародних актів заборонений. Визначальну роль у формуванні і розвитку інституту покарання завжди відігравав правовий статус особи в державі, а також розуміння особистості людини взагалі. Тому види, система і зміст покарань змінювалися залежно від зміни сутності злочинності та її конкретних факторів. Низка наукових напрямів теорії покарання була заснована на ідеях античної філософії. Наприклад,

розроблена Кантом і Гегелем філософська концепція покарання-відплати своїм корінням виходила з власне філософських поглядів Платона, Піфагора та інших філософів давнини. Варто зазначити, що Піфагор і піфагорійці стверджували, що за злом, що спричинене злочином, неминуче повинно слідувати однакове зло для злочинця, тобто покарання. В свою чергу, в XIX ст. А. Фейєрбах побудував свою теорію психологічного впливу покарання на працях Аристотеля. Останній вважав, що покарання є необхідним, оскільки його застосування приносить реальні вигоди чесним громадянам і всьому суспільству, у зв'язку із чим і вказується на справедливість покарання [8, с. 34]. Вказані філософи розглядали покарання в категоріях філософії, виходячи з того, що такі категорії, як добро, зло, кара, страждання, справедливість, відплата, - перш за все є етичними, а етика є розділом філософської думки.

Для теорії покарання глибоке наукове вивчення підстав і поняття покарання неможливе без філософського осмислення таких етичних категорій, як зло і добро. У філософській системі Сократа зло є випадковістю, яку людина робить через незнання, плутаючи добро зі злом. Засобом проти зла вважається знання, отже, чим більше людина знає, тим менше вона робить зла, і навпаки. Зважаючи на філософську концепцію Платона, вчинки людей оцінюються як добро чи зло відповідно до того, чи вони сприяють або перешкоджають задоволенню потреб і розвитку суспільства в цілому, або його окремих членів чи груп [8, с. 48].

Таким чином, філософи Давнього світу розглядали злочин як соціальне зло, а покарання – як його неминучий результат. Вони вбачали у покаранні засіб боротьби з соціальним злом, який приносить користь суспільству. У той же час вони виступали проти його перетворення на помсту злочинцю. Покарання розглядалось через призму справедливості, зважаючи на поведінку людину в межах добра і зла. Очевидність обґрунтованості покарання пояснювалась тяжкістю вчиненого діяння, тому жорстокі покарання вважались справедливими, якщо вони спрямовувались на корисні для суспільства цілі.

У період раннього Середньовіччя політика в сфері боротьби зі злочинністю була заснована на релігійному розумінні божественного права, призводила до застосування жорстоких і невідповідних злочинам каральних заходів. Однак така політика себе абсолютно не виправдовувала. Поява світських кримінально-політичних теорій в епоху пізнього Середньовіччя була пов'язана з Реформацією, із зародженням природно-правової доктрини, початком зародження гуманізму. На початку XVI ст. Т. Мор в своїй праці «Утопія» переконливо показав шкоду, що має місце через надмірну жорстокість покарань. Автор закликав до поблажливого і людського ставлення до злочинців. Хоча епоха Реформації подарувала людству багатьох видатних філософів і юристів, особливе місце серед них щодо вчення про покарання займає Ч.Беккарія. Його праця «Про злочини і покарання» не втратила свого значення і сьогодні. Одна з головних ідей Беккарія пояснюється в його відомій тезі: «Краще попередити злочини, ніж карати» [9, с. 123]. Пояснюючи важливість попереджувальних заходів, Беккарія вимагав, щоб природа і тяжкість покарання відповідали природі і тяжкості злочину. В основу вчення про право покарання Беккарія поклав вчення відомих французьких просвітителів (Вольтер, Дідро, Руссо тощо) про теорію суспільного договору. Ч.Беккарія, зважаючи на утвердження свободи волі людини, визнавав основним завданням покарання змусити особу відмовитися від вибору злочинної поведінки; при цьому власне невідворотність покарання повинна превалювати над його жорстокістю. В кінцевому рахунку Ч. Беккарія став основоположником класичної теорії покарання, яка глибоко досліджує роль покарання через призму попередження злочинності.

Якщо класичний підхід пов'язує зміст кримінальної відповідальності з особою злочинця і його моральними переживаннями, то позитивістська школа розглядає відповідальність як виражений в об'єктивній дійсності засіб помсти і залякування. Ідеї позитивізму склали основу кримінальної політики радянського періоду і висловилися в абсолютизації публічної влади і ототожненні посягань на особу з посяганнями на державні та громадські інтереси. У позитивістському трактуванні кримінальна відповідальність розглядається через призму правових наслідків злочину, тягаря примусово-виховних заходів, обмеження правового статусу особи, перенесенням суб'єктом особистих чи майнових обмежень. Погоджуючись із справедливістю вказаних оцінок кримінальної відповідальності, однак варто відзначити, що такий підхід позбавляє кримінальну відповідальність динамічного змісту, не визначає її функціональні ознаки і місце в системі кримінально-правового регулювання.

В розвитку ідей мети та значення кримінальної відповідальності деталізація її нормативних ознак привзела до формування в межах позитивістської школи нового техніко-юридичного напрямку. Прихильники цього напрямку виділяють матеріальні і процесуальні ознаки відповідальності і ототожнюють її з застосуванням санкцій та реальним перенесенням винною особою певних обмежень. З юридико-технічної точки зору, кримінальна відповідальність є реальним застосуванням кримінально-правової норми, результатом якого є справедливе рішення фактичного соціального конфлікту, що полягає у вчиненні особою злочину, шляхом негативної оцінки поведінки цієї особи спеціальним органом держави і застосуванні до такої особи заходів державного примусу [10, с. 7].

На сьогодні існує велика кількість філософських підходів до підстав, сутності кримінальної відповідальності, які беруть свої витoki з ідей мислителів минулого. Має місце також точка зору, яка заперечує необхідність самого покарання, пропонуючи замінити його різними засобами, що не пов'язуються з покаранням (заходи безпеки, заходи захисту, заходи відновлення, заходи примусового лікування або виховання тощо). Така течія має назву аболіціонізм (серед представників сучасності варто назвати Н. Крісті,

М. Щедрина [11, с. 10]. Однак більшість вітчизняних і зарубіжних учених не дотримуються таких радикальних поглядів. Серед всіх існуючих численних теорій можна виділити два основних напрямки: ретрибутивізм (від лат. *Retrebuere* - віддавати) і консеквенціалізм (від лат. *Consequentia* - наслідки) [12]. Ретрибутивізм в «чистому» вигляді розглядає покарання як акт, спрямований на відновлення справедливості за злочин, який має безвідносне значення і цінність. По суті, ретрибутивізм зводиться до принципу таліона. В свою чергу, консеквенціалізм виходить з практичних (утилітарних) цілей покарання, що пов'язані з попередженням нових злочинів як з боку злочинця, так і інших осіб. Відповідно до цієї позиції покарання одного члена суспільства не повинно віктимізувати інших членів суспільства, а ефект від покарання слід враховувати з позиції суспільної користі. У той же час в розумінні цілей покарання немає єдності поглядів як серед філософів, так і серед юристів.

Висновки. Підсумовуючи, необхідно зазначити, що сутність кримінальної відповідальності завжди розкривалася через реакцію держави на порушення встановлених заборон, що в подальшому знаходило своє втілення у формі осуду особи, яка вчинила злочин, і осуду її поведінки. В основі таких уявлень про відповідальність лежить ідея відповідної відплати (кари) особи, яка вчинила злочин, за допомогою державного примусу. Існує теза, що без кари кримінальне покарання втрачає свій сенс, оскільки воно не може розглядатися як примусовий засіб в боротьбі зі злочинністю. Страждання, позбавлення та обмеження, властиві кримінальному покаранню, необхідні для того, щоб воно виконувало своє виховне значення, сприймалося суспільством як справедлива міра, призначена судом в інтересах самого суспільства і злочинця. Тому, на думку більшості учених, покарання є не стільки примусовим заходом, скільки карою і відплатою за вчинення злочину. Однак у цьому контексті все виразнішою стає позиція про недосяжність цілей покарання, виправлення і перевиховання засудженого, досягнення соціальної справедливості. Зведення реалізації кримінальної відповідальності тільки до призначення і реального виконання покарання (особливо у вигляді позбавлення волі) вже показало свою неефективність і соціальну небезпеку. Система кримінального покарання вичерпала свої можливості подальшого розвитку, оскільки здебільшого втрачено її інформаційний, виховний і попереджувальний вплив. У зв'язку із цим важливо розуміти, що реакція держави у вигляді призначеного покарання повинна бути, з одного боку, невідворотною і доцільною, з іншого - досить гнучкою, щоб невідворотність кримінально-правового впливу і його інституційна доцільність не призводили до надмірності кримінальної репресії, необґрунтованого обмеження прав і законних інтересів осіб. Вказаних висновків можна дійти лише через призму вивчення еволюції теорії кримінальної відповідальності, яка сприяє правильній оцінці її підстав, сутності, ролі та перспектив розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Панов М.І. Кримінальна відповідальність та її підстава. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2010. № 4. С. 45–52.
2. Коржанський М.І. Презумпція невинуватості і презумпція вини : монографія. К. : Атіка, 2004. 216 с.
3. Богатирьов І., Савченко А. Кримінальна відповідальність як сучасна проблема кримінального права України. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 2. С. 133-137.
4. Головін А.С. Кримінальна відповідальність в контексті сучасних тенденцій відправлення правосуддя. *Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 11–12 жовтня 2012 р.) / редкол. : В.Я. Тацій (голов. ред.), В.І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Х. : Право, 2012. С. 14–25.
5. Гришук В.К. Поняття, види, підстави і форми реалізації кримінальної відповідальності. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2013. № 1 (1). С. 50–65.
6. Уткин В.А. Проблемы теории уголовных наказаний : курс лекций. Томск : Издательский Дом Томского государственного университета. 2018. 240 с.
7. Фойницкий И.Я. Учение о наказании в связи с тюремоведением. М. : Городец, 2000. 464 с.
8. Рагимов И.М. Философия преступления и наказания. СПб., 2013. 290 с.
9. Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях. М. : Инфра-М, 2004. 184 с.
10. Уголовная ответственность и ее реализация в деятельности органов внутренних дел. Учебное пособие/ Под ред. Н.И. Загородникова. М., 1987. 198 с.
11. Бавсун М.В. Уголовно-правовое воздействие: идеология, цели и средства реализации: автореф. дис.... д-ра юрид. наук. Омск, 2013. 43 с.
12. Лихтер П.Л. Влияние консеквенциализма и этики долга на формирование конституционно-правовых институтов в эпоху потребления. *Актуальные проблемы российского права*. 2020. Том 15, №9. С. 11-18.

REFERENCES:

1. Panov, M.I. (2010) Kryminalna vidpovidalnist ta yii pidstava [Criminal liability and its basis]. *Visnyk Natsionalnoi akademii prokuratury Ukrainy*, 4, 45–52 [in Ukrainian].
2. Korzhanskyi, M.I. (2004) Prezumptsii nevinuvatosti i prezumptsii vyny [Presumption of innocence and presumption of guilt] monohrafiia. K., Atika [in Ukrainian].

3. Bohatyrov, I., & Savchenko, A. (2016) Kryminalna vidpovidalnist yak suchasna problema kryminalnoho prava Ukrainy [Criminal liability as a modern problem of criminal law of Ukraine]. *Pidpriemnytstvo, hospodarstvo i pravo*, 2, 133-137.
4. Holovin, A.S. (2012) Kryminalna vidpovidalnist v konteksti suchasnykh tendentsii vidpravleniia pravosuddiia [Criminal liability in the context of current trends in the administration of justice]. Kherson: Pravo [in Ukrainian].
5. Hryshchuk, V.K. (2013) Poniattia, vydy, pidstavy i formy realizatsii kryminalnoi vidpovidalnosti [Concepts, types, bases and forms of realization of criminal liability]. *Visnyk Asotsiatsii kryminalnoho prava Ukrainy*, 1 (1), 50–65. [in Ukrainian].
6. Utkin, V.A. (2018) Problemy teorii ugovolnykh nakazaniy [Problems of the theory of criminal punishment] : kurs lektsiy. Tomsk: Izdatelskiy Dom Tomskogo gosudarstvennogo universiteta [in Russian].
7. Foyntskiy, I.Ya. (2000) Uchenie o nakazanii v svyazi s tyurmovedeniem [The doctrine of punishment in connection with prison science]. Moskva: Gorodets [in Russian].
8. Ragimov, I.M. (2013) Filosofiya prestupleniya i nakazaniya [Philosophy of crime and punishment]. SPb [in Russian].
9. Beccaria, Ch. (2004) O prestupleniyah i nakazaniyah [On crimes and punishments]. M.: Infra-M [in Russian].
10. Zagorodnikov, N.I. (1987). Ugolovnaya otvetstvennost i ee realizatsiya v deyatelnosti organov vnutrennih del [Criminal liability and its implementation in the activities of internal affairs bodies]. Uchebnoe posobie. Moskva [in Russian].
11. Bavsun, M.V. (2013) Ugolovno-pravovoe vozdeystvie: ideologiya, tseli i sredstva realizatsii [Criminal law impact: ideology, goals and means of implementation]. Extended abstract of candidate's thesis. Omsk [in Russian].
12. Lihter, P.L. (2020) Vliyanie konsekventzializma i etiki dolga na formirovanie konstitutsionno-pravovykh institutov v epohu potrebleniya [The influence of consequentialism and ethics of duty on the formation of constitutional and legal institutions in the era of consumption]. *Aktualnyie problemy rossiyskogo prava*, 9, 11-18 [in Russian].

Стаття надійшла до редакції: 15.10.2020